

Борис Годунов

Олександр Пушкін

БОРИС ГОДУНОВ

- Сцена 1. Кремлівські палати
- Сцена 2. Красна площа
- Сцена 3. Дівоче поле. Новодівочий монастир
- Сцена 4. Кремлівські палати
- Сцена 5. Ніч. Келія в Чудовому монастирі
- Сцена 6. Палати патріарха
- Сцена 7. Царські палати
- Сцена 8. Корчма на литовським кордоні
- Сцена 9. Москва. Дім Шуйського
- Сцена 10. Царські палати
- Сцена 11. Краков. Дім Вишневецького
- Сцена 12. Замок воєводи Мнішка в Самборі
- Сцена 13. Ніч. Сад. Фонтан
- Сцена 14. Кордон литовський
- Сцена 15. Царська Дума
- Сцена 16. Рівнина коло Новгород-Сіверського
- Сцена 17. Площа перед собором у Москві
- Сцена 18. Севськ
- Сцена 19. Ліс
- Сцена 20. Москва, царські палати
- Сцена 21. Ставка
- Сцена 22. Лобне місце
- Сцена 23. Кремль. Дім борисів. Сторожа біля ганку

Дорогоцінній для росіян пам'яті Миколи Михайловича Карамзіна цей труд, генієм його натхнений, з благоговінням і вдячністю присвячує

Олександр Пушкін

КРЕМЛІВСЬКІ ПАЛАТИ

(1598 року, 20 лютого)

Князі Шуйський та Воротинський.

Воротинський

Споряджені ми доглядати місто,

Та ні за ким нам, мабуть, пильнувать:
Москва пуста; услід за патріархом
У монастир пішов і весь народ.
Як думаєш, тривога чим скінчиться?

Шуйський

Скінчиться чим? Не важко це вгадать:
Народ іще повие та поплаче,
Борис іще поморщиться недовго,
Як п'яниця над чаркою вина,
І під кінець по милості своїй
Прийнять вінець погодиться смиренно;
А там — а там він буде нами править
По-давньому.

Воротинський

Та місяць вже минув,
Як він замкнувсь в монастирі з сестрою
І все земне, здається, геть покинув.
Ні патріарх, ані бояри думні
Схилить його і досі не могли;
Не слухає ні слізного благання,
Ні умовлянь, ні стогону Москви,
Ні голосу Великого собору.
Його сестру даремно умовляли
Благословить Бориса на державу;
Засмучена монахиня-цариця
Як він тверда, як він неублаганна.
Знає, сам Борис цей дух навів їй.
А що коли правитель наш і справді
Державними турботами стомився
І на престол безвладний не зійде?
Що скажеш ти?

Шуйський

Скажу я, що даремно
Лилася кров царевича малого;
І якщо так, Димитрій міг би жить.

Воротинський

Яке страшне злочинство! Та чи справді ж
Царевича згубив Борис?

Шуйський

А хто ще?
Хто підкупав намарне Чепчугова?
Хто підслав лукаво Битяговських
З Качаловим? До Углича мене
Розвідати оту послали справу:
Наїхав я на свіжі ще сліди;
Все місто там було злочинства свідком,
Посвідчили в одно всі громадяни;
І, як вернувсь, я міг єдиним словом
Враз викрити таємного злочинця.

Воротинський

Чому ж бо ти його тоді не знищив?

Шуйський

Збентежив він, признаюся, мене
Спокійною безстыдністю своєю;
У вічі він дививсь, немов невинний,
Розпитував, в подробиці вдавався —
І перед ним я повторив дурницю,
Яку мені він сам же й нашептав.

Воротинський

Недобре, князь.

Шуйський

А що ж я мав чинити?
Про все сказати Феодору? Та цар
На все дививсь очима Годунова,
Все слухав він ушима Годунова:

Коли б я й зміг його переконать,
Борис би вмиць його порушив певність,
А там мене ж у заслання б послали,
Та в добрий час, як дядечка мого,
В глухій тюрмі тихенько б задушили.
Я не хвалюсь, проте, як доведеться,
Найбільша з кар не настрашить мене;
Не боягуз, але й не дурень я,
І у петлю даремно не полізу.

Воротинський

Яке страшне злочинство! Слухай, мабуть,
Розкаяння тривожить душогуба:
Річ певна, кров невинної дитини
Ступити заважає на престол.

Шуйський

Переступне; Борис не із лякливих!
Яка нам честь, усій святій Русі!
Вчорашній раб, татарин, зять Малюти,
Катюги зять і сам душею кат,
Візьме вінець і барми Мономаха...

Воротинський

Так, родом він не знатний; ми знатніші.

Шуйський

Здається, так.

Воротинський

Бач, Шуйський, Воротинський...
Сказати лиш, природжені князі.

Шуйський

Природжені, від Рюрика пішли ми.

Воротинський

Тож, князю мій, ми б мали певне право
На спадщину Феодора.

Шуйський

Ще більше, Ніж Годунов.

Воротинський

Воно ж і справді!

Шуйський

Що ж?

Якщо Борис не кине хитрувати,
Давай народ уміло хвилювать.
Нехай вони покинуть Годунова;
Своїх князів у них доволі, хай
Собі царя по згоді оберуть.

Воротинський

Не мало нас, варягових нащадків,
Та важко нам змагаться з Годуновим;
Народ одвик в нас бачить древню парость
Уславлених володарів своїх.
Уже давно ми позбулись уділів,
Давно царям ми, як підручні, служим.
А він умів і страхом, і любов'ю,
І славою народ зачарувать.

Шуйський

(дивиться у вікно)

Він сміливий, а ми... Та годі. Бачиш,
Народ іде, розсипавшись, назад.
Ходім скоріш дізнатись про ухвалу.

КРАСНА ПЛОЩА

Народ

Один

Не ублагать! Від себе він прогнав
Святителів, бояр і патріарха.
Вони дарма схилились перед ним;
Його жахає сяєво престола.

Другий

О боже мій, хто правитиме нами?
О горе нам!

Третій

Та от верховний дяк
Виходить нам сказати ухвалу Думи.

Народ

Мовчіть! мовчіть! говорить думний дяк!
Ш-ш — слухайте!

Щелкалов
(з Красного ганку)

Собором ухвалили
Востанній раз пізнати прохання силу
Над скорбною душею владаря.
І завтра знов владика-патріарх,
В Кремлі царським молебень одспівавши,
Очолений святыми корогвами,
Із образом Владимирським, Донським,
Воздвигнеться, а з ним синкліт, бояри,
Та сонм дворян, та виборні всі люди
І весь народ московський православний,
Всі підемо благати царицю знов, —
Хай зглянеться над бідною Москвою
І на вінець благословить Бориса.
Та з богом ви тепер додому йдіть.

Молітеся — хай зійде до небес
Усердлива молитва православних.

(Народ розходиться)

ДІВОЧЕ ПОЛЕ.
НОВОДІВОЧИЙ МОНАСТИР

Народ

Один

Пішли вони до келії цариці,
Туди ввійшли Борис і патріарх
З боярами.

Другий

Що чути?

Третій

Досі ще
Впирається; одначе є надія.

Жінка
(з дитиною)

Агу! не плач, не плач; он вова, вова
Тебе візьме! агу! агу!., не плач!

Один

Не можна б нам пробратись за ограду?

Другий

Та ні. Куди! і в полі тісно навіть,
Не тільки там. Не жарти! Вся Москва
Тут сперлася; дивись: покрівлі, мури,
Всі яруси соборної дзвіниці,

Верхи церков, та і самі хрести
Обсіяні народом.

Перший

Любо глянуть!

Один

Що там за шум?

Другий

Послухай! що за шум?

Народ завив, там падають, як хвилі,
За рядом ряд... іще... іще... Ну, брат,
Дійшло до нас; скоріше! на коліна!

Народ

(навколішках. Виття і плач)

Ох, змилуйсь, наш отець! пануй над нами!
Нам батьком будь, царем!

Один

(тихо)

Чого там плачуть?

Другий

Нам відки знать? те відають бояри,
Не рівня нам.

Жінка

(з дитиною)

Ну, що ж? як треба плакати,
Так і замовк! от я тобі! он вова!
Та плач, пустун!
(Кидає її на землю. Дитина пищить)

Ну то-то ж бо.

Один

Всі плачуть.
Заплачмо, брат, і ми.

Другий

Силкуюсь, брат,
Та сліз нема.

Перший

Я теж. Потерти б очі!
Цибуля є?

Другий

Немає, я послиню.
А що там ще?

Перший

Та хто їх розбере?

Народ

Вінець за ним! він цар! Борис погодивсь!
Борис наш цар! нехай живе Борис!

КРЕМЛІВСЬКІ ПАЛАТИ

Борис, патріарх, бояри.

Борис

Ти, отче патріарх, ви всі, бояри,
Душа моя розкрита перед вами:
Ви бачили, що я приймаю владу
Велику з поклоном і страхом.

Який-бо мій обов'язок тяжкий!
Наслідую могутнім Іоаннам —
Наслідую і ангелу-царю!..
О праведний! о батьку мій державний!
Поглянь з небес на сльози вірних слуг
І низпошли тому, кого любив ти,
Кого ти тут так дивно возвеличив,
Священнеє на владу благословення:
Щоб славно я народом управляв,
Щоб добрий був і праведний, як ти.
Од вас я допомоги жду, бояри.
Служіть мені, як ви йому служили,
Коли труди я ваші поділяв,
Не обраний ще волею народу.

Бояри

Не зрадімо присяги, що дали ми.

Борис

Тепер ходім, уклонимось гробам
Впокоєних володарів Росії,
А там — скликать народ весь на бенкет.
Всіх, од вельмож до жебрака-сліпця;
Всім вільний вхід, всі гості дорогії.
(Виходить, за ним і бояри)

Воротинський
(спиняючи Шуйського)

Ти угадав.

Шуйський

А що?

Воротинський

Та тут, недавно,
Пригадуєш?

Шуйський

Не пам'ятаю я.

Воротинський

Коли ходив народ в Дівоче поле,
Ти говорив...

Шуйський

Не час нам пам'ятати,
А іноді я раджу й забувати.
Удаваним, до того ж, лихослів'ям
Хотів тоді я вивірити тебе,
Щоб краще знати думки твої таємні;
Та глянь — народ вітає вже царя, —
Відсутність там мою помітить можуть, —
Іду за ним.

Воротинський

Лукавий царедворець!

НІЧ. КЕЛІЯ В ЧУДОВОМУ МОНАСТИРІ

(1603 року)

Отець Пимен, Григорій спить.

Пимен

(пише перед лампадою)

Іще один, останній цей переказ —
І скінчений літопис буде мій.
Я виконав обов'язок, на мене
Покладений від бога. Недарма
Він многих літ мене поставив свідком
І книжної умілості навчив.
Колись чернець, у праці посивілий,
Усердний труд мій знайде безіменний,

Засвітить теж, як я, свою лампаду —
І, пил віків із хартій змівши, він
Перекази правдиві перепише, —
Хай відають нащадки православних
Минулі дні нам рідної землі,
Своїх царів великих поминають
За їх труди, за славу, за добро,
А за гріхи, за їхні вчинки темні
Спасителя смиренно хай благають.
На старості я заново живу,
Минувшина встає переді мною —
Чи то ж давно неслись її події,
Хвилюючись, як море-окіян?
Тепер вона безмовна і спокійна:
Лиш деяких осіб я пам'ятаю,
Лиш деякі слова я пригадав,
А інше все загинуло навіки...
Та близько день, лампада догоряє —
Іще один, останній цей переказ (пише).

Григорій
(прокидається)

Той самий сон! як дивно! третій раз!
Проклятий сон!. А все ще при лампаді
Старий сидить і пише — і до ранку
Своїх очей він, мабуть, не склепляв.
Як я люблю його спокійний вид,
Коли, увесь поринувши в минуле,
Веде він свій літопис; і так часто
Я відгадать хотів, про що він пише?
Про темний час володарства татар?
Про страти і тортури Іоанна?
Про голосне новгородське віче?
Про славу й честь вітчизни? Та даремно.
Ні на чолі високім, ані в очах
Не можна дум таємних прочитать;
Той самий він, смиренний і величний.
Так дяк зорить, в приказах посивілий,
Однаково на правих і на винних,
Добро і зло сприймаючи байдуже,

Не знаючи ні жалощів, ні гніву.

Пимен

Прокинувся, брат?

Григорій

Благослови мене,
Панотче мій.

Пимен

Благослови, господь,
Тебе і днесь і прісно і вовіки.

Григорій

Ти все писав і не заснув нітрохи,
А спокій мій все марення гріховне
Бентежило, та біс мене мутив.
Приснилося, що сходами крутими
Зіходив я на вежу; з висоти
Виднілася Москва, мов той мурашник;
Внизу народ на площі вирував
І, сміючись, показував на мене,
І соромно, і боязко ставало —
І стрімголов летів я й прокидався...
І тричі снівсь мені той самий сон.
Не дивно це?

Пимен

Кров молода буяє;
Смирйй себе молитвою й постом,
І сні твої видіннями легкими
Вставатимуть. І нині ще — як я,
Знесилений дрімотою тяжкою,
Не сотворю молитву довгу на ніч, —
Мій сон старий не тихий, не безгрішний, —
Я бачу то бенкети гомінкі,

То ратний стан, то сутички воєнні,
Безумнії потіхи юних літ!

Григорій

Як весело у молодості жив ти!
Ти воював під вежами Казані,
Ти рать Литви при Шуйським одбивав,
Ти бачив двір і розкіш Іоанна!
Щасливий ти! а я з дитячих літ
По келіях броджу, чернець убогий!
Чому й мені не тішитись в боях,
Чи не гулять на царському бенкеті?
Устиг би я, мов ти, на спаді літ
Від суєти, від світу схоронитись
І назавжди чернецтва дати обіт,
У затишну обитель зачинитись.

Пимен

Не нарікай, що рано грішний світ
Покинув ти, що мало ще спокуси
Послав тобі Всевишній. Вір мені:
Нас віддалік чарують слава, розкіш
І любові оманливі жінок.
Я довго жив і мав доволі втіхи;
Та з тих часів лиш відаю блаженство,
Як в монастир господь мене привів.
Ти, сину мій, згадай царів великих.
Хто вищий їх? Єдиний бог. Хто сміє
Супроти них? Ніхто. І що ж бо? Часто
Їм золотий вінець важким робився:
Вони його міняли на кlobук.
Цар Іоанн шукав собі спокою
Серед трудів, немов чернець якийсь.
Його палац, любимців гордих повний,
Монастиря нового вигляд мав:
Опричники в таф'ях і власяницях
Слухняними з'являлися ченцями,
А грізний цар ігуменом смиренным.
Я бачив тут — у келії цій самій

(В ній жив тоді Кирило многострадний,
Муж праведний. Тоді вже і мене
Сподобив бог всю зрозуміть нікчемність
Мирських суєт), тут бачив я царя,
Що натомивсь від катувань і гніву.
Сидів між нас тоді в задумі Грозний,
Ми перед ним стояли непорушні,
І тихо він розмову з нами вів.
Він говорив ігумену і братству:
"Отці мої, жаданий прийде час,
Предстану тут я, прагнучи рятунку.
Ти, Никодим, ти, Сергій, ти, Кирил,
Ви всі — обіт прийміте мій духовний:
Прийду до вас, злочинець окаянний,
І схиму тут пречисту я прийму,
До ніг твоїх, святителю, припавши".
Так говорив державний государ,
І солодко його лилася мова,
І плакав він. А ми в сльозах молились,
Щоб низпослав господь любов і мир
Його душі намученій, бентежній.
А син його Феодор? На престолі
Він все зітхав за мирним житієм
Мовчальника. Свої чертоги царські
Він обернув на келію чернечу;
Ніколи там тяжкі державні думи
Його душі святої не мутили.
Бог полюбив смиренного царя,
І Русь при нім у славі безтурботній
Утішилась — а в час його кончини
Нечуване у світі сталось чудо:
Біля одра, лише цареві зримий,
З'явився муж, лицем безмежно світлий,
І розмовлять почав із ним Феодор
І називать великим патріархом.
І враз тоді всі пройнялися страхом,
Видіння те небесне зрозумівши,
Зане тоді владики не було
Перед царем в хоромині священній.
А тільки він преставився, палати
Наповнились святим благоуханням,

І лик його як сонце просіяв —
Не бачить нам такого вже царя.
О час страшний, о невимовне горе!
Прогнівали ми бога, согрешили:
Владикою собі цареубивця
Ми нарекли.

Григорій

Давно, панотче мій,
Хотів тебе про смерть я розпитати
Димитрія царевича; в ту пору,
Говорять, був ти в Угличі.

Пимен

Ох, правда!
Привів господь побачить люте діло,
Кривавий гріх. Тоді я в дальній Углич
Був висланий якраз на послух певний.
Вночі прийшов. Уранці при обідні
Враз чую дзвін, ударили на гвалт,
Крик, шум. Біжать у двір цариці.
Я Спішу туди ж — а там уже все місто.
Дивлюсь: лежить зарізаний царевич;
У безтямі цариця-мати з ним,
І нянька теж у розпачі ридає,
А тут народ, озвірівшись, волочить
Зрадливицю — оту безбожну мамку...
Враз поміж них, блідий од злості, лютий
З'являється Іуда Битяговський.
"Ось лиходій!" — розтявсь навколо крик,
І вмить його не стало. Тут народ
Вслід кинувся трьом втікачам-убивцям;
У сховищі схопили лиходіїв
І привели їх перед труп дитячий,
І чудо — враз мертвець затрепетав.
"Покайтеся!" — їм закричав народ;
І з жаху тут під топором злочинці
Покаялись — і нарекли Бориса.

Григорій

Яких був літ царевич убієнний?

Пимен

Та літ семи; було б йому вже нині
(Тому пройшло вже десять літ... ні, більше:
Дванадцять літ) — він був би твій ровесник
І царював; та бог судив інакше...
Я повістю цією закінчу
Літопис свій; з тії пори я мало
В діла мирські вдававсь. Григорій, брате,
Ти розум свій письменством просвітив,
Тобі свій труд передаю. В той час,
Як звільнишся від подвигів духовних,
Розповідай, без мудрувань лукавих,
Все те, чому в житті ти свідком будеш:
Війну і мир, владик земних управу,
Угодників святії чудеса,
Пророцтва всі і знамення небесні —
Мені ж пора, пора вже відпочить
І погасить лампаду... Кличе дзвін
До утрени... благослови, господь,
Своїх рабів... Григорію, дай костур.
(Виходить)

Григорій

Борисе, всі тремтять перед тобою,
Ніхто тобі не сміє й нагадати
Про долю злу нещасної дитини, —
Проте в цей час у келії похмурій
Страшний донос чернець на тебе пише,
І не втечеш ти від суда людського,
Як не втечеш від божого суда.

ПАЛАТИ ПАТРІАРХА

Патріарх, ігумен Чудового монастиря.

Патріарх

І він утік, отче ігумен?

Ігумен

Утік, святий владико. От уже тому третій день.

Патріарх

Шибеник, окаянный! Та якого він роду?

Ігумен

З роду Отреп'євих, галицьких боярських дітей. Замолоду постригся невідомо де, жив у Суздалі, к Єфимівському монастирі, пішов звідти, тинявся по різних обителях, нарешті прийшов до моєї чудовської братії, а я, бачачи, що він ще молодий і нерозумний, віддав його під нагляд отця Пимена, старця тихого та смиренного; і був він вельми грамотний: читав наші літописи, складав канони святим; та, мабуть, грамота далася йому не від господа бога...

Патріарх

Оті вже мені грамотії! таке вигадав! буду царем на Москві! Ах він, сосуд диявольський! Однак нема чого цареві й доповідати про це; навіщо турбувати отця-государя? Досить буде сказати про втечу дякові Смирнову, або дякові Єфим'єву; отака ересь! буду царем на Москві!.. Піймати, піямати врагоугодника, та й заслати в Соловецький на вічне покаяння. Адже це ересь, отче ігумен.

Ігумен

Ересь, святий владико, суца ересь.

ЦАРСЬКІ ПАЛАТИ

Два стольники

Перший

Де государ?

Другий

В своїй опочивальні
Замкнувся він з якимось чаклуном

Перший

Так, от його улюблена розмова:
Чарівники, чаклунки, ворожбити.
Ворожить все, мов наречена красна.
Хотів би знать, про що ворожить він?

Другий

Ось він іде. Спитаєш, може, сам?

Перший

Похмурий він!
(Виходять)

Цар
(входить)

Здобув я вищу владу;
Вже шостий рік я царствую спокійно.
Та щастя все нема. Чи не так само
Ми змолоду, закохані, жадаєм
Любові втіх, та лиш задовольним
Сердечну хіть хвилинним обладнанням,
Згасаючи, нудьгуємо, байдужі?..
Дарма мені віщують чаклуни
І довгі дні, і владу безтурботну —
Не тішать більш ні влада, ні життя;
Небесний грім і горе почуваю.
Нещасний я. Гадав я свій народ
В добробуті, у славі заспокоїть,
Щедротами любов його здобуть —
Та кинув я даремне сподівання,
Бо власть жива для черні ненависна.
Вони любить уміють тільки мертвих.

Безумні ми, як оплески людські
Чи лютий зойк тривожить серце наше!
На землю бог нам голод насилав,
Народ завив, конаючи у муках;
Я відчинив їм житниці, я злото
Розсипав їм, знайшов для них роботу —
Вони ж мене в нестямі проклинали!
Страшний пожар домівки знищив їх,
Поставив я для них нові будинки.
Вони ж мені пожаром дорікали!
От черні суд: знайди ж її любов.
В сім'ї моїй гадав я мати радість,
Дочку гадав я ущасливить шлюбом —
Як буря, смерть забрала жениха...
І тут чутки лукаво називають
Причиною вдівства дочки мене,
Лише мене, нещасного вітця!..
Хто б не помер, я всіх убивця тайний:
Прискорив я Феодора кончину,
Я отруїв свою сестру царицю,
Монахиню смиренну... все, все я!
Ох! чую я: ніщо не може нас
Серед скорбот житейських заспокоїть,
Ніщо, ніщо... хіба єдина совість.
Так, праведна, вона восторжествує
Над злобою, над темною брехнею.
Та лиш на ній хоч плямина одна,
Одна лише як-небудь завелася,
Тоді — біда! Мов з язви морової
Душа згорить, залле отрута серце,
Як молоток у вухах б'є докір,
І тоскно так, і голова в тумані,
І хлопчики скривавлені в очах...
І втік би десь, та нікуди... жахливо!
Нещасний той, хто совість заплямив.

КОРЧМА НА ЛИТОВСЬКИМ КОРДОНІ

Мисаїл та Варлаам, бродяги-ченці; Григорій Отреп'єв, мирянином; хазяйка.

Хазяйка

Чим же мені вас пригощати, старці чесні?

Варлаам

Чим бог пошле, хазяєчко. Чи нема вина?

Хазяйка

Як не бути, панотці мої! зараз винесу.
(Виходить)

Мисаїл

Що ж ти зажурився, товаришу? От і кордон Литовський, до якого так хотілося тобі добратися.

Григорій

Поки не буду в Литві, доти не буду спокійний.

Варлаам

Що тобі Литва так полюбилася? От ми, отець Мисаїл та я, грішний, як утекли з монастиря, так ні про що вже и не думаємо. Чи Русь, чи Литва — однакові дива: нам все одно, було б лиш вино... та ось і воно!..

Мисаїл

Ловко сказано, отче Варлаам.

Хазяйка
(входить)

От вам, панотці мої. Пийте на здоров'я

Мисаїл

Спасибі, рідна, хай бог тебе благословить.
(Ченці п'ють, Варлаам заводить пісню: "Як у городі було у Казані...")

Варлаам

(до Григорія)

Чом же ти не підтягуєш, та й не потягуєш?

Григорій

Не хочу.

Мисаїл

Вольному воля...

Варлаам

А п'яному рай, отче Мисаїл! Випиймо ж чарочку за шинкарочку...

Проте, отче Мисаїл, коли я п'ю, то тверезих не люблю; інша річ п'янство, а інша чванство; хочеш жити, як ми, милості просимо, — ні — то забирайся геть подалі: скоморох попові не товариш.

Григорій

Пий та сам собі розумій, отче Варлаам!.. Бачиш, і я часом ловко говорити вмію.

Варлаам

А що мені собі самому розуміти?

Мисаїл

Облиш його, отче Варлаам.

Варлаам

Та що він за постник? Сам же до нас набився в товариші, невідомо хто, невідомо відкіля, — та ще й чваниться; може, кобилу нюхав...

(П'є і співає: "Молодий чернець постригся")

Григорій

(до хазяйки)

Куди веде ця дорога?

Хазяйка

У Литву, мій рідненький, на Луйові гори.

Григорій

А чи далеко до Луйових гір?

Хазяйка

Недалеко, до вечора можна б туди поспіти, коли б не аастави царські та не вартові пристави.

Григорій

Як, застави! що це значить?

Хазяйка

Хтось утік з Москви, а велено всіх затримувати та оглядати.

Григорій
(до себе)

Ось тобі, бабо, й святого Юрія.

Варлаам

Ей, товаришу! та ти до хазяйки присусідився. Знать не треба тобі горілки-оковиці, а треба молодиці, діло, брате, діло! у кожного свій звичай; а у нас із отцем Мисаїлом турботонька одна: п'ємо до дна, випили, перевернули і в денце стуконули.

Мисаїл

Ловко сказано, отче Варлаам...

Григорій

Та кого ж їм треба? Хто втік із Москви?

Хазяйка

А господь його відає, чи злодій, чи розбійник — тільки тут і добрим людям нині проходу немає — а що з того буде? нічого; дідька лисого впіймають: наче в Литву немає іншого шляху, крім стовпової дороги! От хоч відсіля зверни ліворуч, та через бір іди стежкою до капиці, що на Чеканському ручаю, а там прямо через болото на Хлопине, а звідтіля на Захарове, а тут уже кожне хлоп'я доведе до Луйових гір. Від цих приставів тільки й того, що утискають прохожих та оббирають нас бідних. (Чути шум). Що там іще? Ох, от вони, прокляті! дозором ідуть.

Григорій

Хазяйко! чи нема в хаті іншого кутка?

Хазяйка

Нема, голубе. Рада б сама сховатись. Тільки слава, що дозором ходять, а подавай їм і вина, і хліба, і не знати чого — бодай вони здохли, окаянні! бодай вони...
(Входять пристави)

Пристав

Здорова, хазяйко!

Хазяйка

Просимо до хати, гості дорогі, милості просимо.

Один пристав
(другому)

Еге! та тут пиятика йде; буде чим пожитись. (до ченців). Ви що за люди?

Варлаам

Ми божі старці, іноки смиренні, ходимо по селах та збираємо милостиню християнську на монастир.

Пристав
(до Григорія)

А ти?

Мисаїл

Наш товариш...

Григорій

Мирянин з пригороду: провів старців до кордону, звідси іду додому.

Мисаїл

Так ти роздумав...

Григорій
(тихо)

Мовчи.

Пристав

Хазяйко, постав-но ще вина, а ми тут із старцями поп'ємо та поговоримо.

Другий пристав
(тихо)

Парубок, здається, голий, з нього взяти нічого; зате старці...

Перший

Мовчи, зараз до них доберемося. — Що, панотці мої? як промишляєте?

Варлаам

Погано, сину, погано! нині християни стали скупі; грошву люблять, грошву ховають. Мало богів дають. Прийшов гріх велій на язиці земнії. Всі пустилися в торги, в митарства; думають про мирське багатство, не про спасіння душі. Ходиш, ходиш; молиш, молиш; інколи за три дні трьох шагів не вимолиш. Такий гріх! Мине тиждень, другий, зазирнеш у гаманець, аж у ньому так мало, що сором у монастир показатися; що робити? з горя і решту проп'єш: біда та й тільки.— Ох, погано, певне, прийшли на нас останні часи...

Хазяйка

(плаче)

Господи помилуй і спаси!

(Протягом Варлаамової промови перший пристав значуща вдивляється в Мисаїла)

Перший пристав

Альохо! чи при тобі царський указ?

Другий

При мені.

Перший

Подай-но сюди.

Мисаїл

Чого ти на мене так пильно дивишся?

Перший пристав

А от чого: з Москви утік якийсь лихий єретик, Гришка Отреп'єв, чи ти чув це?

Мисаїл

Не чув.

Пристав

Не чув? Гаразд. А того збіглого єретика цар наказав зловити і повісити. Чи ти знаєш це?

Мисаїл

Не знаю.

Пристав

(до Варлаама)

Чи вмієш ти читати?

Варлаам

Замолоду знав, та розучився.

Пристав
(до Мисаїла)

А ти?

Мисаїл

Не умудрив господь.

Пристав

Так от тобі царський указ.

Мисаїл

Нащо мені він?

Пристав

Мені здається, що той збіглий єретик, лиходій, пройдисвіт — ти.

Мисаїл

Я? змилуйся! що ти?

Пристав

Стривай! держи двері. От ми зараз і довідаємось.

Хазяйка

Ох, вони окаянні мучителі! І старцеві не дадуть спокою!

Пристав

Хто тут грамотний?

Григорій
(виступає наперед)

Я грамотний.

Пристав

Чи ти ба! А в кого ж ти навчився?

Григорій

У нашого паламаря.

Пристав
(дає йому указ)

Читай же вголос.

Григорій
(читає)

"Чудового монастиря недостойний чернець Григорій, з роду Отреп'євих, впав у ересь і насмілювався, навчений дияволом, підбурювати святу братію всякими спокусами та беззаконствами. А з довідок виявилось, одбіг він, окаянний Гришка, до кордону Литовського..."

Пристав
(до Мисаїла)

Як же не ти?

Григорій

"І цар повелів зловити його..."

Пристав

І повісити.

Григорій

Тут не сказано повісити.

Пристав

Брешеш: не кожне слово в рядок пишеться. Читай: зловити і повісити.

Григорій

"І повісити. А літ йому злочинцеві Гришці від роду... (дивлячись на Варлаама) за 50. А на зріст він середній, лоб має лисий, бороду сиву, черево товсте..." (Всі дивляться на Варлаама)

Перший пристав

Хлопці! тут Гришка! держіть, в'яжіть його! От уже не думав, не гадав.

Варлаам

(вириваючи папірець)

Одчепіться, сучі діти! що я за Гришка? — як! 50 літ, борода сива, черево товсте! ні, брат! молодий ще мене на глум брати. Я давно не читав і погано розбираю, а тут уже розберу, як діло до петлі доходить. (Читає по складах). А літ його-му від ро-ду... 20". — Що, брат? де тут 50? бачиш? 20.

Другий пристав

Так, пригадується, 20. Так і нам було сказано.

Перший пристав

(до Григорія)

А ти, брате, видно, штукар.

(Під час читання Григорій стоїть, понуривши голову, з рукою за пазухою)

Варлаам

(продовжує)

"А на зріст він малий, груди широкі, одна рука коротша за другу, очі голубі, волосся руде, на щоці бородавка, на лобі друга". Та це, друже, чи не ти?

(Григорій раптом виймає кинджал; усі перед ним розступаються, він кидається у вікно)

Пристави

Держи! держи!

(Усі біжать у безладді)

МОСКВА. ДІМ ШУЙСЬКОГО

Шуйський, багато гостей. Вечеря.

Шуйський

Іще вина.

(Встає, за ним і всі)

Ну, гості дорогії,

Останній ківш! Читай молитву, хлопче.

Хлопець

Царю небес, усюди й прісно сущий,

Своїх рабів молитву ти почуй:

Помолимось за нашого владика,

Благочестивого твого обранця,

Всіх християн царя-самодержавця

Храни його в палатах, в полі ратнім,

І на путях, і на одрі нічлігу.

Подай йому здолати ворогів,

Хай славиться од моря і до моря.

Здоров'ям хай цвіте його сім'я,

Хай дороге її гілля окриє

Весь світ земний, — а до своїх рабів

Хай буде, як раніш, він благодатний,

Хай милостивий буде без кінця,

Хай мудрості його джерела щедрі

Всякденно проливаються на нас.

І, царську чашу підійнявши вгору,

Ми молимось тобі, царю небес.

Шуйський

(п'є)

Нехай живе великий государ!
Здоров'я вам бажаю, любі гості;
Спасибі вам, що нашим хлібом-сіллю
Не гребали. Добраніч, гості, вам.
(Гості виходять, він проводить їх до дверей)

Пушкін

Насилу пішли; ну, князю Василю Івановичу, я вже думав, що нам не вдасться і поговорити.

Шуйський
(до слуг)

Ви чого роти пороззявляли? Все б вам панів підслухувати.— Прибирайте з столу та йдіть собі геть. — Що таке, Афанасію Михайловичу?

Пушкін

Чудеса, та й тільки.
Гаврило Пушкін, небіж мій, прислав
Із Кракова гінця мені сьогодні.

Шуйський

Ну?

Пушкін

Новину нам дивну небіж пише.
Син Грозного... стривай.
(Іде до дверей і оглядає)
Державний отрок,
По манію Бориса убієнний...

Шуйський

Та це давно відомо.

Пушкін

Зачекай:

Димитрій — він живий.

Шуйський

Оце так вість!

Царевич — він живий! Це справді чудо.

Оце й усе?

Пушкін

Послухай до кінця.

Хто б він не був, — врятований царевич,

Чи дух якийсь у образі його,

А чи шахрай, безстидний самозванець, —

Та тільки там Димитрій об'явився.

Шуйський

Не може бути!

Пушкін

Його сам Пушкін бачив,

Як приїздив він вперше у палац

І крізь ряди панів литовських прямо

В таємну йшов палату короля.

Шуйський

Хто ж він такий? і звідки він?

Пушкін

Не знають.

Відомо те, що він слугою був

У Вишневецького, що на одрі недуги

Перед отцем духовним він одкривсь,

Що гордий пан, його прознавши тайну.

Ходив за ним, підняв його з одра

І потім з ним прибув до Сігізмунда.

Шуйський

Що ж кажуть там про того молодця?

Пушкін

Та чутка йде, меткий він і розумний,
До серця всім. Московських втікачів
Причарував. Попи латинські з ним
Теж заодно. Король до нього схильний,
І кажуть, вже підмогу обіцяв.

Шуйський

Це все така, мій брате, крутія,
Що голова йде обертом від неї.
Без сумніву, це тільки самозванець,
Та, признаюсь, загроза не мала.
Важлива вість! і тільки до народу
Вона дійде, грозі великій бути.

Пушкін

Такій грозі, що й цар Борис чи вдержить
Вінець свій на розумній голові.
Що ж, так і слід йому! він править нами.
Як цар Іван (не згадувати б на ніч).
Яка користь, що явних страт нема,
Що всенародно на кривавій палі
Ісусу ми канонів не співаєм,
Що не горим на площах, а сам цар
Своїм жезлом не підгортає жару?
Чи певні ми в житті своїм нещаснім? —
Нам кожен день загрожує опала,
Тюрма, Сибір, клобук чи кайдани,
А там — в глуші петля чи смерть голодна.
Подумай лиш, де найзнатніші з нас?
Де Сицьких рід князів, де Шестунови,
Романови, надія батьківщини?
Ув'язнені, замучені в засланні.
Чекай: тобі та сама буде доля.

Чи легко це? ми, мов Литвою, тут
Оточені зрадливими рабами;
Все язики, готові запродать,
Все урядом підкуплені злочинці.
Залежимо від першого холопа,
Якого ми захочем покарати.
День Юрія він скасувать надумав.
Не владні ми в маєтностях своїх.
Не смій прогнать ледащо! Рад не рад,
Годуй його; не смій переманить
Робітника! А то — в Приказ холопський.
Чи бачив хто хоч за царя Івана
Подібне зло? А легше для народу?
Спитай його. Як схоче самозванець
День Юрія старий пообіцять, —
Почнеться скрізь потіха.

Шуйський

Правда, Пушкін
Та знаєш що? до слушного часу
Про все це ми помовчимо.

Пушкін

Звичайно,
Знай сам собі. Ти чоловік розумний;
З тобою я люблю порозмовлять,
І як мене що потривожить часом,
Не витерплю, щоб не сказати тобі.
А тут твій мед і оксамитне пиво
Сьогодні так язик мій розв'язали...
Прощай же, князь.

Шуйський

Прощай, бувай здоровий.
(Проводжає Пушкіна)

ЦАРСЬКІ ПАЛАТИ

Царевич креслить географічну карту. Царівна, мамка царівни.

Ксенія

(цілує портрет)

Любий мій жених, прекрасний королевичу, не мені ти дістався, не своїй нареченій — а темній могилі, у чужій сторонці. Ніколи не втішуся, вічно по тобі плакатиму.

Мамка

І, царівно! дівчина плаче, що роса паде; зійде сонце, росу висушить. Буде в тебе інший жених, і прекрасний, і привітний. Полюбиш його, дитя наше ненаглядне, забудеш свого королевича.

Ксенія

Ні, мамонько, я і мертвому буду йому вірна.

(Входить Борис)

Цар

Що, Ксеніє? що, донечко моя?

В дівоцтві вже засмучена вдовиця!

Все плачеш ти за мертвим женихом.

Дитя моє! що ж, доля не судила,

Щоб допоміг я вам добути щастя.

Можливо, я прогнівав небеса,

І щастя я не міг для тебе дати.

Чому ж бо ти страждаєш, безневинна? —

Що робиш ти тут, сину мій? Це що?

Феодор

Держава це московська; наше царство

З кінця в кінець. От бачиш: тут Москва,

Тут Новгород, тут Астрахань. От море,

От пермські тут непрохідні ліси, А от Сибір.

Цар

А це що повилося

Узором тут вигадливим?

Феодор

Це Волга.

Цар

Як хороше! от любий плід навчання!
Немовби з хмар оглянуть можеш ти
Все царство вмить: міста, кордони, ріки.
Вчись, сину мій; скорочує наука
Нам досвіди в житті скороминушім —
Настане час, і, може, скоро вже
Всі землі ті, що хитро так і вміло
Ти викреслив сьогодні на папері,
Під руку всі дістануться твою. —
Вчись, сину мій, і легше і ясніше
Державний труд ти будеш осягати.
(Входить Семен Годунов)
Ось Годунов до мене йде з докладом.
(Ксенії)
Ти, донечко, іди в свою світлицю;
Прощай, дитя. Утіш тебе господь.
(Ксенія з мамкою виходить)
Що там, Семен Микитович?

Семен Годунов

Уранці,
Ще на зорі князь-Василя дворецький
І Пушкіна слуга прийшли з доносом.

Цар

Ну?

Семен Годунов

Пушкіна слуга доніс мені,
Що вранці в дім до них прибув учора

Із Кракова гонець, — і знов назад
Без грамоти від'їхав за годину.

Цар

Гінця схопить.

Семен Годунов

Вже послано в погоню.

Цар

А Шуйський як?

Семен Годунов

Він друзів частував
Увечері у себе — Милославських,
Бутурліних, Михайла Салтикова
Та Пушкіна — та кілька інших душ;
А розійшлись вже пізно. Тільки Пушкін
На самоті з господарем лишився
І довго з ним іще він розмовляв.

Цар

По Шуйського послати.

Семен Годунов

Государ, Він тут уже.

Цар

Покликати сюди.
(Годунов виходить)

Цар

З Литвою в них зв'язки! це що таке?..

Ненавиджу рід Пушкіних бунтарський.

І Шуйському звірятися не слід:

Уникливий, та смілий і лукавий...

(Входить Шуйський)

З тобою хочу, князю, говорить,

Та бачу я, ти сам прийшов у справі,

І вислухать бажаю перш тебе.

Шуйський

Так, государ: повідати я мушу

Важливу вість.

Цар

Я слухаю тебе.

Шуйський

(стиха показує на Феодора)

Та, государ...

Цар

Царевич може знатъ,

Що відає князь Шуйський. Говори.

Шуйський

З Литви прийшла нам вість...

Цар

Не та, що вчора

До Пушкіна гонець її привіз?

Шуйський

Все знає він!.. Я думав, государ,

Що тайни ти цієї ще не знаєш.

Цар

Та байдуже: зрівняти хочу я
Відомості; інакше не збагнемо
Ми істини.

Шуйський

Я знаю тільки те,
Що в Кракові з'явився самозванець,
І що король за нього й всі пани.

Цар

А кажуть що? Хто він, цей самозванець?

Шуйський

Не відаю.

Цар

Чим небезпечний він?

Шуйський

Так, царю мій: міцна твоя держава,
Ти милостю і щедрим піклуванням
Усиновив серця своїх рабів.
Та знаєш сам: безглузда чернь завжди
Бентежлива, зрадлива, марновірна,
П'янить її пустих надій мана,
Намові злій скоряється бездумно,
До істини байдужа, нерозумна,
І живиться байками лиш вона!
До серця їй відвага безсоромна.
І якщо цей незнаний нам бродяга
Кордон Литви небавом перейде.
То багатьох безумців поведе
Тоді ім'я Дмитрія воскресле.

Цар

Димитрія!.. як? отого маляти!

Димитрія!.. Мій сину, йди відціль.

Шуйський

Почервонів: ждять бурі!..

Феодор

Государ, Дозволь мені...

Цар

Ні, сину мій, іди.

(Феодор виходить)

Димитрія!..

Шуйський

Нічого він не знав.

Цар

Послухай, князь: вжить заходів цю ж мить:

Щоб од Литви Росія оградилась

Заставами: щоб ні одна душа

Не перейшла за цю межу; щоб заєць

Не перебіг із Польщі; і щоб ворон

Не прилетів із Кракова. Іди.

Шуйський

Іду.

Цар

Стривай. А правда, вість оця

Вигадлива? Чи ти коли чував,

Щоб десь мерці виходили з могили

Допитувать царів, царів законних,
Призначених і обраних вселюдно,
Увінчаних великим патріархом?
А? смішно? що? чом не смієшся ти?

Шуйський

Я, государ?..

Цар

Послухай, князь Василій:
Як я дізнавсь, що отрока цього...
Що отрок цей життя свого позбувся,
Ти посланий на слідство був: тепер
Тебе хрестом і богом закликаю,
По совісті всю правду об'яви:
Чи ти пізнав дитя тоді забите,
Чи не було підміни? Повідай.

Шуйський

Клянусь тобі...

Цар

Ні, Шуйський, не клянись,
Відповідай: то був царевич?

Шуйський

Він.

Цар

Подумай, князь. Я милость обіцяю,
За лжу стару опалою карати
Не стану я. Але якщо тепер
Хитруєш ти, то головою сина
Клянусь — тебе покара жде лиха,
Така лиха, що цар Іван Васильїч,

Вжахнувшись, здригнеться в домовині.

Шуйський

Не кара — ні, страшна твоя немилость;
Чи смію я лукавити з тобою?
Чи міг би я так сліпо помилитись.
Що не пізнав Дмитрія? Три дні
Відвідував я в храмі труп його,
Ходив туди і Углич весь зо мною.
Навкруг його тринадцять тіл лежало,
Розтерзаних народом, і на них
І тління вже помітно проступало,
Та лик ясний царевича був свіжий
І тихий був, мов сном яким повитий;
На нім страшна не запікалась рана,
І на лиці він не змінився зовсім.
Ні, государ, — без сумніву, Дмитрій
У гробі спить.

Цар

(спокійно)

Доволі, йди собі.
(Шуйський виходить)
Ух, важко як!., дай дух переведу.
Я відчував: вся кров мені в лице
Ударила — і тяжко опускалась...
Так от чому мені тринадцять років
Все снилося скривавлене дитя!
Так, так — он що! тепер я розумію.
Та хто ж він є, мій грізний супостат?
На мене хто? Пусте імення, тінь —
Невже-бо тінь порфіру зірве з мене,
Чи звук пустий дітей позбавить спадку?
Безумець я! чого ж бо я злякався?
На привид цей дмухني — і зник, мов дим.
Хай буде так: не покажу я страху —
Та нехтувать в житті не слід нічим...
Ох, і тяжка ж ти, шапка Мономаха!

КРАКОВ. ДІМ ВИШНЕВЕЦЬКОГО

Самозванець і pater Черніковський.

Самозванець

Ні, отче мій, тут перешкод немає;
Так, знаю дух народу я мого:
Побожний він і тями не втрачає,
Священним є зразком владар його.
З терпимістю сполучена й байдужість.
Ручуся я, двох літ ще не мине,
Як мій народ і вся північна церква
Признають власть намісника Петра.

Pater

Поможе хай тобі святий Ігнатій,
Коли в житті настане інший час;
Проте зерно ясної благодаті
В своїй душі плекай ти повсякчас.
Лукавити нам часом перед світом
Духовний наш обов'язок велить;
Твої слова та вчинки судять люди.
А наміри єдиний бачить бог.

Самозванець

Амінь. Хто там!
(Входить слуга)
Сказати: ми приймаєм.
(Відчиняються двері; входить юрба руських і поляків)
Товариші! ми виступаєм завтра
Із Кракова. У тебе, Мнішек, я
На три доби в Самборі зупинюсь.
Я знаю: твій старий гостинний замок
І пишністю шляхетною вражає
І має він хазяйку молоду, —
Я чарівну Марину сподіваюсь
Побачить там. Ви ж, друзі дорогі,
Литва і Русь, ви, що братерські стяги

Підійняли на ворога мого,
На спільного злочинця-супостата,
Сини слов'ян, я скоро поведу
В жаданий бій дружини ваші грізні.
Та серед вас нових людей я бачу.

Гаврило Пушкін

Вони прийшли у тебе, пане мій,
Просить меча і служби.

Самозванець

Добре, діти!
До мене всі. — Та хто, скажи-бо, Пушкін,
Красунь оцей?

Пушкін

Князь Курбський.

Самозванець

Славне ймення!
(До Курбського)
Не родич ти казанському герою?

Курбський

Я син його.

Самозванець

Ще він живий?

Курбський

Ні, вмер він.

Самозванець

Великий ум! державний муж і воїн!
Та з тих часів, коли з'являвся він,
Своїх образ гірких завзятий месник,
З литовцями під ветхий город Ольжин,
Про нього більш не чути.

Курбський

Батько мій
Пробув життя останок на Волині,
В маєностях, дарованих йому
Баторієм. Самотній, мовчазний,
В науках він шукав собі відради;
Та мирний труд його не утішав:
Він пам'ятав отчизну днів юнацьких
І до кінця за нею він тужив.

Самозванець

Нещасний вождь! яскраво так сіяв
Його життя бурхливого світанок!
Радію я, великородний витязь,
Що кров його з отчизною у згоді.
Гріхи батьків нам згадувать не варто
Мир гробу їх! Стань ближче, Курбський... Руку!
— Не дивно це? син Курбського веде
На трон, кого? так — сина Іоанна...
За мене все: і люди, і судьба. —
Ти хто такий?

Поляк

Собанський, шляхтич вільний.

Самозванець

Хвала і честь тобі, свободи чадо!
Вперед йому платні третину видать.
Це хто такі? я пізнаю на них
Вітчизняну одежу. Це все наші.

Хрущов
(б'є чолом)

Так, государ, наш батьку. Ми твої
Усердливі та гонені холопи.
Ми із Москви, опальні, повтікали,
До тебе всі, наш царю, — і готові
Лягти кістками, хай будуть наші трупи
На царський трон ступенями тобі.

Самозванець

Мужайтесь, страждальці безневинні —
Лиш дайте, я дістанусь до Москви,
А там Борис розплатиться за все.
Ти хто?

Карела

Козак. Я посланий із Дону,
Від вольних військ, від смілих отаманів,
Від горового й низового війська,
Узріть твої цареві ясні очі
І кланялись тобі їх головами.

Самозванець

Я знав донців. Не сумнівався бачить
В своїх рядах козацькі бунчуки.
Ми дякуєм донському війську щиро.
Ми відаєм, що нині козаки
Утиснені несправедливо, гнані;
Та тільки бог допоможе нам ступить
На трон батьків, за звичаєм старим
Пожалуєм наш вірний вільний Дон.

Поет

(наближається, вклоняючись низько,
і хапає Гришку за полу)
Великий принц, пресвітлий королевич!

Самозванець

Що хочеш ти?

Поет

(подає йому папір)

Прийміть, прошу, ласкаво
Цей бідний плід усердного труда.

Самозванець

Що бачу я? Дзвінкий латинський вірш!
Стократ святий союз меча і ліри,
Єдиний лавр їх дружньо повиває.
Я народивсь під небом опівнічним,
Та знаю я і голос муз латинських,
І я квітки парнаської люблю.
Я вірую в пророчий дар піїтів.
Ні, недарма в їх грудях ognianix
Кипить чуття: благословиться подвиг.
Який вони заздалегідь хвалили!
Та ближче стань. На згадку ти про мене
Прийми цей дар.
(Дає йому перстень)
Як збудеться зі мною
Судьби завіт, коли корону предків
Надіну я, — надіюсь знов почути
Твій дивний глас, твого натхнення гімн.
Musa gloriam coronai, gloriaque musarci*.
До зустрічі, брати, до завтра, друзі!

Всі

В похід, в похід! Нехай живе Димитрій,
Нехай живе великий князь московський!

ЗАМОК ВОЄВОДИ МНІШКА В САМБОРІ

(Ряд освітлених кімнат. Музика)

Вишневецький, Мнішек.

Мнішек

З Мариною лише він розмовляє,
Цікавиться Мариною лише...
А схоже це все дуже на весілля;
Ну — думав ти, признайся, Вишневецький,
Царицею дочку побачить? га?

Вишневецький

Так, чудеса... та й ти чи думав, Мнішек,
Що мій слуга на трон московський зійде?

Мнішек

А ти скажи, яка Марина в мене!
Я тільки їй промовив: ну, дивись!
Не выпускай Дмитрія!.. і от
Всьому кінець. У неї в сітях він.
(Музика грає польський. Самозванець іде з Мариною в першій парі)

Марина
(стиха до Дмитрія)

Так, ввечері, в одинадцять годин,
В алеї з лип, біля фонтану, завтра.
(Розходяться. Друга пара)

Кавалер

Що в ній знайшов Дмитрій?

Дама

Як! вона
Краси зразок.

Кавалер

Так, мармурова німфа:
Без усмішки уста, без сяйва очі...
(Нова пара)

Дама

Не гарний він, але приємний,
Помітна в нім порода царська.
(Нова пара)

Дама

Коли ж похід?

Кавалер

Коли звелить царевич,
Готові ми; та, мабуть, панна Мнішек
З Димитрієм і нас взяла в полон.

Дама

Приємно це...

Кавалер

Звичайно, якщо ви...
(Розходяться. Кімнати порожніють)

Мнішек

Ми, старики, вже нині не танцюєм,
Музики грім не закликає нас,
Рук чарівних не тиснем, не цілуєм —
Ох, не забудь веселий давній час!
Тепер не те, що в давнину бувало:
І сміливість у молоді не та,
І не така весела красота.
Скрізь, друже мій, все якось підупало.
Покиньмо їх; товаришу, ходім,
І пляшечку угорського велім

Відкрити нам, всю мохом оповиту,
Потягнемо в куточку сам на сам
Струм віковий, вологу духовиту,
І де про що ми поговорим там.
Ходімо ж, брат.

Вишневецький

Ходім, пора вже нам.

НІЧ. САД. ФОНТАН

Самозванець

(входить)

От і фонтан; вона сюди прийде.
Немовби я не боязким родився,
Я бачив смерть з собою віч-на-віч,
Душа моя від смерті не здригалась
Грозила вже мені неволя вічна,
За мною гнались — я не падав духом,
І мужністю неволі я уник.
Та що ж тепер моє дихання тисне?
Що значить цей непереборний трепет?
Чи то бажань напружених тремтіння?
Ні, ні — це страх. День цілий я чекав,
Як тайно тут з Мариною зустрінусь,
Обміркував усе, що їй скажу,
Як спокушу її гордливий ум,
Московською царицею назвавши.
Та час настав — нічого не згадаю;
Не знаю більш заучених я слів;
Любов мою уяву каламутить...
Та ніби щось майнуло... шелест... тихше.
Ні, місяця лише облудна гра,
І прошумів тут вітерець.

Марина

(входить)

Царевич!

Самозванець

Вона!.. В мені вся кров спинилась.

Марина

Димитрій! Ви?

Самозванець

Чарівний, любий голос! (Іде до неї)
Нарешті ти? Та чи тебе я бачу,
У тишині нічній одну зі мною?
Поволі як нудний котився день!
Поволі як зоря вечірня гасла!
Як довго ждав я в темряві нічній!

Марина

Години мчать, час дорогий для мене, —
І тут тобі призначила цю зустріч
Я не на те, щоб слухать ніжні речі
Любовника. Не треба слів. Я вірю,
Що любиш ти; та слухай: я поклала
Свою судьбу з твоєю поєднати,
Бурхливою й хисткою, — і я вправі,
Димитрію, від тебе вимагати:
Відкрий мені надії потайні,
Сподіванки усі душі своєї,
Всі наміри й побоювання навіть;
Щоб я могла з тобою поруч сміло
Піти в життя — не як дитя сліпе,
Не як раба жадань примхливих мужа,
Наложниця покірлива твоя,
А як тебе достойна всім дружина,
Посібниця московського царя.

Самозванець

О, дай забудь хоч на єдину мить
Мого життя турботи і тривоги!

Забудь сама, що бачиш ти в мені
Царевича. Марино! ти вбачай
В мені лише коханого обранця,
Щасливого від погляду твого, —
О, вислухай благання ти мої,
Дай висловить усе, чим серце повне.

Марина

Не час про це. Все зволікаєш ти,
А відданість твоїх клевретів стигне,
Й трудитися щодня між небезпек
Трудніш усе стає і небезпечніш.
Уже чутки з'являються непевні,
Щодня нову ми чуєм новину;
А Годунов свою готує відсіч...

Самозванець

Що Годунов? Від нього чи залежить
Твоя любов, моя єдина радість?
Ні, ні. Тепер дивлюся я байдуже
На трон його, на царську власть його.
Твоя любов... без неї що життя,
І слави блиск, і руськая держава?
В глухій степу, в землянці бідній — ти,
Заміниш ти мені корону царську,
Твоя любов...

Марина

Соромсь; не забувай
Призначення високого, святого:
Тобі твій сан дорожчий мусить бути
За життєві всі радощі й принади,
Його ні з чим не можеш ти рівнять.
Не юнаку, який кипить безумно,
Не бранцеві моєї краси,
Знай: віддаю я урочисто руку
Наступнику московського престола.
Царевичу, що доля зберегла.

Самозванець

Не муч мене, Марино чарівлива,
Не говори, що сан, а не мене
Обрала ти. Марино! ти не знаєш,
Як боляче тим серце раниш ти —
Як! та коли б... о сумніви жахливі!
Скажи: коли б не у царських палатах
Родитися мені судила доля,
Коли б я був не Іоаннів син,
Не цей, давно забутий світом отрок,
Тоді б... тоді б любила ти мене?..

Марина

Димитрій ти й не можеш бути іншим;
Я вправі лиш його любить.

Самозванець

Ні! годі:
Ділитися не хочу я з мерцем
Коханкою, яка йому належить.
Ні, годі вже лукавити! скажу
Всю істину; так знай же: твій Димитрій
Давно помер, в землі — і не воскресне;
А хочеш ти дізнатися, хто я?
Гаразд, скажу: я бідний чорноризець:
Нудьгуючи неволею чернецтва,
Під клобуком свій замисел відважний
Обдумав я, готовив світу чудо —
І зрештою я з келії утік
До куренів бурхливих українських.
Владать конем і шаблею навчився;
Прибув до вас; Димитрієм назвався
І поляків безглуздох обманив.
Що скажеш ти, Марино гордовита?
Вдоволена признанням ти моїм?
Чого ж мовчиш?

Марина

О горе! стид мені!
(Мовчання)

Самозванець
(стиха)

Куди завів мене порив досади!
З таким трудом налагоджене щастя,
Можливо, я навіки загубив.
Що я вчинив, безумець.
(Вголос)
Бачу, бачу:
Для тебе стид — не князя покохать.
Скажи мені своє останнє слово:
В твоїх руках тепер моя судьба.
Рішай: я жду.
(Падає на коліна)

Марина

Встань, бідний самозванець!
Гадаєш ти, упавши на коліна,
Мов дівчинку довірливу й слабеньку,
Мене своїм признанням зворушить?
Ти помиливсь: до ніг моїх схилялись
Не раз князі і рицарі шляхетні!
Та холодно мольби їх відкидала
Я не на те, щоб збіглого монаха...

Самозванець
(встає)

Не зневажай, красуне, самозванця;
Таж доблесті, можливо, має він,
Що гідні є московського престолу,
Безцінної руки твоєї гідні...

Марина

Ні, гідні лиш петлі й ганьби, зухвальче!

Самозванець

Так, винен я: в гордині безоглядній
Обманював я бога і царів,
Я світ душив; та не тобі, Марино,
Мене карать; я чесний із тобою.
Ні, я не міг обманювать тебе.
Для мене ти була одна святиня,
І я при ній лукавити не смів.
Любов, любов засліплена, ревнива,
Лише любов примусила мене
Все висловить.

Марина

Чим хвалиться безумець!
Чи хто твого признання вимагав?
Якщо вже ти, бродяга безіменний,
Міг засліпить чудесно два народи,
То мусив би уже принаймні ти
Достойним бути хоч успіху свого
І свій обман відважний забезпечить,
Ховаючи навіки таємницю.
Чи можу я, довірившись тобі,
Забувши знатний рід і стид дівочий,
З'єднать судьбу мою з твоєю,
Коли ти сам з довір'ям отаким
І легко так ганьбу свою являєш?
З любові він проговоривсь мені!
Дивуюсь: як ти досі не відкривсь
Із приятельства батькові моєму,
Із радощів — самому королю,
Чи пану Вишневецькому, нарешті,
Як відданий, усердливий слуга.

Самозванець

Клянусь тобі, — єдина ти могла
Лиш вимучить в душі моїй признання.
Клянусь тобі, — ніколи і ніде,
Ні мед п'ючи із чари на бенкеті,

Ні в приязній розмові заповітній,
Ні під ножем, ні в муках катування
Цих таємниць не видасть мій язык.

Марина

Клянешся ти! і я повинна вірить.
О, вірю я! та чим, дозволь спитать,
Клянешся ти? чи іменем господнім,
Немов приймак побожний єзуїтів?
Чи гідністю, як витязь благородний,
Чи, може, лиш єдиним царським словом
Як царський син? чи так-бо? говори.

Димитрій
(гордо)

Тінь Грозного мене усиновила,
Димитрієм із гробу нарекла,
Моїм ім'ям народи зворушила
І жертвою Бориса прирекла —
Царевич я. Доволі, стид мені
Вклонятися полячці гордовитій!
Прощай навік. Военна гра кривава
І клопоти гучні судьби моєї
Любові сум заглушать у душі.
О, як тебе ненавидіть я стану,
Як згасне жар ганебного чуття!
Тепер іду — погибель чи вінець
Главу мою в Росії нині жде,
Чи смерть найду, як воїн в чесній битві
Чи від тортур, немов той лиходій, —
Дружиною моєю ти не будеш,
Не поділить тобі судьби моєї;
Та — може, ти ще будеш шкодувать
За долею, що ти її зреклася!

Марина

А якщо я зухвалий твій обман
Перед всіма та викрию зарані?

Самозванець

Гадаєш ти, що я тебе боюсь?
Що люди більш повірять діві польській,
Ніж руському царевичу? — Та знай,
Що ні король, ні папа, ні вельможі
Не думають про правду слів моїх.
Димитрій я, чи ні — що їм до того?
Та привід я до розбрату й війни,
Їм тільки це й потрібне, і тебе,
Бентежнице, мовчати приневолять!
Прощай.

Марина

Стривай, царевичу. Тепер
Я чую річ не хлопчика, а мужа.
Вона мене з тобою мирить, князь.
Безумний твій порив я забуваю,
Я бачу знов Димитрія. Та — слухай:
Пора, пора! Прокиньсь, не гайся більше,
Веди полки скоріше на Москву, —
Очисти Кремль, сідай на трон московський,
До мене шли ти шлюбного посла;
Та — чує бог — поки твоя нога
Не стане ще на приступки до трону,
І поки ще царює Годунов,
Любовних слів не буду слухать я.
(Виходить)

Самозванець

Ні — легше воювати з Годуновим,
Чи хитрувать з придворним езуїтом,
Як з жінкою — чорт з ними; сил нема:
І плутає, і в'ється, і повзе,
І слизне з рук, сичить, грозить і жалить.
Змія! змія! — Недаром я тремтів.
Вона мене ледь-ледь не погубила.
Але пора: я завтра двину рать.

КОРДОН ЛИТОВСЬКИЙ

(1604 року, 16 жовтня)

Князь Курбський і Самозванець, обидва верхи.
Полки наближаються до кордону.

Курбський
(прискакав першим)

От, от і він! от наш кордон російський!
О Русь свята, вітчизно! весь я твій!
Праха чужини з презирством отряхаю
З моїх одеж — я рідне п'ю повітря,
Таке п'янке!., тепер твоя душа,
О батьку мій, утішиться, і в гробі
Радітимуть твої опальні кості! —
Знов блискає наш прадідівський меч,
Цей славний меч, гроза Казані давня,
Цей добрий меч, слуга царів московських!
Почне гулять він знову на бенкеті
За нашого царя, за государя!..

Самозванець
(їде тихо, з пониклою головою)

Щасливий він! як ще душа ясна
В нім радістю і славою буяє!
О витязю! завидую тобі.
Син Курбського, що виріс у вигнанні,
Забувши всі нестерпні кривди батька,
Спокутивши за гробом гріх його —
Ти лити кров за сина Іоанна
Готуєшся; законного царя
Щоб повернуть отчизні... Ти правий,
Душа твоя повинна веселитись.

Курбський

Невже і ти не веселишся духом?
Ось наша Русь: вона твоя, царевич!

Там ждуть тебе серця твоїх людей:
Твоя Москва, твій Кремль, твоя держава.

Самозванець

Скрізь руська кров, о Курбський, потече!
Ви за царя піднесли меч, ви чисті,
Я ж на братів веду вас; я Литву
Позвав на Русь, я ворогу в Москву
Показую дорогу заповітну!..
Та хай мій гріх лежить не на мені,
А на тобі, Борисе-царевбивче!
Вперед!

Курбський

Вперед! і горе Годунову!
(Ідуть далі. Полки переходять кордон).

ЦАРСЬКА ДУМА

Цар, патріарх і бояри.

Цар

Невже це так? Розстрига, збіглий інок
На нас веде розбійницькі дружини,
Загрози нам писати сміє! Годі,
Пора смирить безумця! Вирушайте —
Ти, Трубецькой, і ти, Басманов: поміч
Нам треба дати усердним воєводам.
Вже бунтівник Чернігів обложив
Рятуйте люд і місто.

Басманов

Государ,
Трьох місяців однині не мине,
І змовкне й слух про того самозванця;
Його в Москву ми привезем, як звіра
Заморського, в залізній клітці. Богом

Тобі клянусь.
(Виходить з Трубецьким)

Цар

Нам свейський государ
Через послів союз пропонував;
Та нам чужа підмога не потрібна;
Своїх людей у нас доволі ратних.
Щоб відігнать розбійників і ляха.
Відмовив я.
Щелкалов! розіслать
У всі кінці укази воєводам,
Щоб на коня сідали і людей
По-давньому на службу висилали;
В монастирях так само одібрать
Служителів церковних. В давні роки,
Коли біда отчизну обступала,
Тоді ченці самі у битву йшли,
Та нині ми не потурбуєм їх:
Хай моляться за нас вони — такий
Указ царя, як і боярський присуд.
Важливу річ тепер з'ясуймо ми:
Ви знаєте, зухвалий самозванець
Підступні скрізь поширює чутки;
Його листи, розіслані повсюди,
Посіяли тривогу і непевність;
Бунтівники шепочуть на майданах,
Уми киплять... їх треба остудить, —
Я смертних кар волів би не вживать,
Та як, скажіть? Порадьмося. Ти перший,
Святий отець, скажи, як мислиш ти.

Патріарх

Благословен Всевишній, що посіяв
Дух милості й сумирного терпіння
В душі твоїй, великий государ;
Ти грішнику погибелі не хочеш,
І тихо ждеш, — нехай мине облуда:
Вона мине, і сонце правди вічне

Осяє всіх.

Твій вірний богомолець,
В ділах мирських не мудрий судія,
Дерзає днесь подати тобі свій голос.
Бісовський син, розстрига окаянний,
Зумів себе прославить як Димитрій;
Він іменем царевича безстидно,
Мов ризою украденою, вкрився:
Та варт її роздерти лиш — і сам
Знеславиться своєю наготою.
Сам бог на те нам спосіб посилає:
Знай, государ, — шість літ уже тому, —
В той самий рік, коли тебе господь
Благословив на царську державу, —
В вечірній час якось прийшов до мене
Простий пастух, уже старик поважний,
І тайну він мені повідав дивну.
"Малим іще, — сказав він, — я осліп
І відтоді не знав ні дня, ні ночі
До старості; даремно лікувався
І зіллям я й шептанням таємничим;
Даремно я ходив на богомілья
В обителі до славних чудотворців;
Даремно я з криниць святих кропив
Цілющою водою темні очі, —
Не посилав господь мені прозріння.
І зрештою утратив я надію,
І до пільми я звик, і навіть сни
Мені речей видимих не являли,
А снилися вже тільки звуки. Раз,
В глибокім сні, дитячий голос, чую,
Повів мені: — Дідусю, встань, піди
Ти в Углич-град, в собор святого Спаса;
Там помолись ти на моїй могилці,
Бог всеблагий — і я тебе прощу.
— Хто ж ти такий? — я запитав той голос.
— Царевич я Димитрій. Цар небесний
Прийняв мене в лик янголів своїх,
І я тепер великий чудотворець!
Іди, старий! — Проснувся я і думав:
Що ж? може, бог тепер і справді дасть

Моїм очам запізнене прозріння.
Піду — і в путь я вирушив далеку.
От і дійшов до Углича, іду
В святий собор, і слухаю обідню,
Й, палаючи душею, ревно плачу
Так солодко, немовби сліпота
З очей моїх сльозами витікала.
Коли народ виходить став, я внуку
Сказав тоді: — Іване, поведи
Мене на гроб царевича.— І хлопець
Повів мене — і тільки перед гробом
Тихенько я молитву проказав,
Відкрилися враз очі; я побачив
І божий світ, і внука, і могилку".
Так, государ, мені старик повідав.

(Загальне збентеження. Під час розмови
Борис кілька разів витирає лице хусткою)

Я посилав тоді навмисне в Углич,
І звідано, що страдників багато
Рятунок свій так само обрітали
Біля труни царевича завжди.
Я раджу так: у Кремль пресвітлі мощі
Перенести, поставить їх в соборі
Архангельським; народ побачить ясно
Тоді обман безбожного злочинця,
І вража міць розвіється, мов прах.
(Мовчання)

Князь Шуйський

Святий отець, хто відає путі
Всевишнього? Не я йому суддя.
Нетлінний сон і силу чудотворну
Він може дати дитячим тим останкам.
Хоч поголос народний треба нам
Розглянути спокійно та уважно;
Та чи під час бурхливих вирувань
Нам думати про цю велику справу?
Не скажуть нам, що ми святиню дерзко

В ділах мирських знаряддям творимо?
Народ і так хитається безумно,
І так уже скрізь чути поговори:
Уми людей не час нам хвилювать
Нежданою такою новиною.
Сам бачу я, що треба всі чутки,
Посіяні розстригою, розвіять;
Та інші є тут засоби — простіші.
Так, государ, — коли дозволиш ти,
Я сам явлюсь на площі всенародній,
Уговорю, усовіщу безумство
І виявлю бродяги злий обман.

Цар

Хай буде так! Владико патріарх,
Прошу тебе в палату завітати:
Потрібна нам цей день твоя розмова.
(Виходить. За ним і всі бояри)

Один боярин
(стиха до другого)

Помітив ти, як государ поблід
І піт рясний з лица його закапав?

Другий

Я — признаюсь — не смів звести очей,
Не смів дихнуть, не тільки ворухнутись.

Перший боярин

А виручив князь Шуйський. Молодець!

РІВНИНА КОЛО НОВГОРОДА-СІВЕРСЬКОГО

(1604 року, 21 грудня)

Битва

Вояки

(тікають у безладді)

Біда, біда! Царевич! Ляхи! Ось вони! Ось вони!

(Входять капітани Маржерет і Вальтер Розен)

Маржерет

Куди, куди? Allons¹ ... пошоль назад!

Один з утікачів

Сам пошоль, як є охота, проклятий бусурман!

Маржерет

Quoi? quoi?²

Другий

Ква! ква! тобі любо, жабо заморська, квакати на руського царевича; а ми ж православні.

Маржерет

Qu'est-ce à dire pravoslavni?.. Sacrés gueux, maudites canailles! Mordieu, mein herr, j'enrage: on dirait que ça n'a pas des bras pour frapper, ça n'a que des jambes pour foutre le camp³.

В. Розен

Es ist Schande⁴.

Маржерет

Ventre-saint-gris! Je ne bouge plus d'un pas — puisque le vin est tiré, il faut le boire. Qu'en dites-vous, mein herr?⁵

В. Розен

Sie haben Recht⁶.

Маржерет

Tudieu, il y fait chaud! Ce diable de Samozvanetz, comme ils l'appellent, est un bougre qui a du poil au cul. Qu'en pensez-vous, mein Herr?⁷

В. Розен

Oh, ja!⁸

Маржерет

Hé! voyez donc, voyez donc! L'action s'engage sur les derrières de l'ennemi. Ce doit être le brave Basmanoff, qui aurait fait une sortie⁹.

В. Розен

Ich glaube das!¹⁰

(Входять німці)

Маржерет

Ha, ha! voici nos Allemands. — Messieurs!.. Mein herr, dites leur donc de se rallier et, sacrebleu, chargeons!¹¹

В. Розен

Sehr gut. Halt!¹²

(Німці шикуються)

Marsch!¹³

Німці

(ідуть)

Hi If Gotti!¹⁴

(Бій. Руські знов тікають)

Ляхи

Перемога! Перемога! Слава цареві Димитрію.

Димитрій

(верхи)

Бийте відбій! Ми перемогли. Доволі: щадіть руську кров. Відбій!
(Грають сурми, б'ють барабани)

ПЛОЩА ПЕРЕД СОБОРОМ У МОСКВІ

Народ

Один

Чи скоро цар вийде з собору?

Другий

Обідня скінчилась; тепер правлять молебство.

Перший

Що, вже проклинали того?

Другий

Я стояв на паперті і чув, як диякон заревів: Гришка Отреп'єв — анафема!

Перший

Хай собі проклинають; царевичу діла нема до Отреп'єва.

Другий

А царевичу співають тепер вічну пам'ять.

Перший

Вічну пам'ять живому! Буде ж їм, безбожникам.

Третій

Цитьте! гомін. Чи не цар?

Четвертий

Ні, це юродивий.

(Входить юродивий у залізній шапці, обвішаний веригами, в оточенні хлоп'ят)

Хлоп'ята

Миколка, Миколка — залізний ковпак!., тр-р-р-р...

Старуха

Відчепіться, бісенята, від блаженного! — помолись, Миколко, за мене грішну.

Юродивий

Дай, дай, дай — копієчку.

Старуха

Ось тобі копієчка; пом'яни ж мене.

Юродивий

(сідає на землю й співає)

Місяць світить,

А котик плаче,

Юродивий, ставай,

Богу помолися!

(Хлоп'ята оточують його знову)

Один з них

Здоров, Миколко; чом же ти шапки не здимаєш? (Цокає його по залізній шапці). Ач як дзвонить!

Юродивий

А у мене копієчка єсть.

Хлопчик

Неправда! Ну, покажи.
(Вириває копієчку і тікає)

Юродивий
(плаче)

Взяли мою копієчку; кривдять Миколку!

Народ

Цар, цар іде!
(Цар виходить із собору. Боярин спереду роздає старцям милостиню. Бояри)

Юродивий

Борисе, Борисе! Миколку діти кривдять.

Цар

Подати йому милостиню. Чому він плаче?

Юродивий

Миколку малі діти кривдять... Звели їх зарізати, як зарізав ти маленького царевича.

Бояри

Іди геть, дурню! Візьміть дурня!

Цар

Облиште його. Молись за мене, бідний Миколко.
(Виходить)

Юродивий
(услід йому)

Ні, ні! не можна молитись за царя Ірода — богородиця не велить.

СЄВСЬК

Самозванець, оточений своїми.

Самозванець

Де бранець?

Ляхи

Тут.

Самозванець

Позвать його сюди.

(Входить руський полонений.)

Хто ти?

Полонений

Рожнов, московський дворянин.

Самозванець

Давно вже ти на службі?

Полонений

З місяць буде.

Самозванець

Не соромно, Рожнов, що зняв меча

На мене ти?

Полонений

Та що ж, не наша воля.

Самозванець

Під Сіверським ти бився?

Полонений

Я прибув

Вже тижні два по битві, із Москви.

Самозванець

Що Годунов?

Полонений

Він дуже непокоївсь

Поразкою і раною лихою

Мстиславського, і Шуйського послав

Начальство взять над військом.

Самозванець

А чому

Відкликав він Басманова в Москву?

Полонений

Відзначив цар його заслуги честю

І золотом. Басманов в царській Думі

Тепер сидить.

Самозванець

Він в війську більш потрібний.

Ну, що в Москві?

Полонений

Все, слава богу, тихо.

Самозванець

Що? ждуть мене?

Полонений

Бог знає. Говорить
Про тебе там тепер не дуже сміють.
Кому язик одріжуть, а кому
І голову — така тобі пригода!
Що день, то смерть. Всі тюрми вкрай набито.
На вулиці, як троє там людей
Зберуться — глянь — лазутчик так і в'ється.
А государ під час свого дозвілля
Донощиків бере на допит сам.
Кругом біда; то краще вже мовчать.

Самозванець

Ну, і життя в Борисових людей!
Ну, військо що?

Полонений

Що з ним? одіте, сите,
Всього там є.

Самозванець

А скільки їх усіх?

Полонений

Бог відає

Самозванець

А буде тисяч тридцять?

Полонений

Та набереш і тисяч п'ятдесят.
(Самозванець замислюється. Усі довкола дивляться один на одного)

Самозванець

Ну! як у вас про мене там гадають?

Полонений

Та слава йде про тебе всюди там,
Що ти, мовляв (не гнівайсь), і шахрай,
А молодець.

Самозванець
(сміючись)

Так це я ім на ділі
Враз доведу: не станем, друзі, ждять
Ми Шуйського; поздоровляю вас:
На завтра бій.
(Виходить)

Всі

Нехай живе Димитрій!

Лях

На завтра бій! їх тисяч п'ятдесят,
А нас всього ледь-ледь п'ятнадцять тисяч.
Безглуздя це.

Другий

То річ пуста: поляк
Сам викликає п'ятсот москалів може.

Полонений

Так, викличеш. А як до бійки дійде,
То утечеш від одного, хвалько.

Лях

Коли б ти шаблю мав, зухвалий бранець,
То я тебе (показуючи на свою шаблю) оцим би присмирив.

Полонений

Наш брат русак обійдеться без шаблі:
Чи ти цього не хочеш (показуючи кулака), лях безмозкий!
(Лях гордо дивиться на нього і мовчки відходить. Всі сміються)

ЛІС

Лжедимитрій, Пушкін

(Вдалині лежить кінь, що здихає)

Лжедимитрій

Мій бідний кінь! бадьоро як помчав
Сьогодні він в останню нашу битву
І ранений як бистро ніс мене. Мій бідний кінь!

Пушкін
(сам до себе)

Ну, от чого шкодує!
Коня свого! коли вже наше військо
Побите впрах!

Самозванець

Послухай, може, він
Від рани лиш на час який зморився
І відітхне.

Пушкін

Куди там! він здихає.

Самозванець
(іде до свого коня)

Мій бідний кінь!., що діять? знять узду
Та відстебнуть попругу. Хай на волі
Подохне він.
(Розгнуздує і розсідлує коня. Входять кілька ляхів)
Добридень вам, пани!

Чом Курбського не бачу поміж вами?
Я бачив, як сьогодні в гущу бою
Він врізався; шаблюки молодця,
Немов хистке колосся, обліпили;
Та меч його над усіма здіймався,
А грізний клич всі поклики глушив.
Де ж витязь мій?

Лях

Він ліг на полі смерті.

Самозванець

Честь рицарю і мир його душі!
Як мало нас від битви уціліло!
Запроданці! зрадливі запорожці,
Прокляття вам! ви, ви згубили нас —
Не витримать і трьох хвилин відпору!
Та я їм дам! Десятого повішу,
Розбійники!

Пушкін

Хто б там не винен був,
Та все-таки дощенту ми розбиті,
Геть знищені.

Самозванець

А все було вже наше;
Я був зім'яв їх рать передову, —
Та німці нас від ворога відбили;
А молодці! їй-богу, молодці,
Люблю за те — собі з них неодмінно
Складу колись почесну я дружину.

Пушкін

А де ж бо нам сьогодні ночувать?

Самозванець

Та в лісі тут. Чому це не нічліг?
Чим світ у путь, в обід у Рильську будем.
Добраніч вам.
(Лягає, кладе сідло під голову і засинає)

Пушкін

Приємних снів, царевич!
Розбитий впрах, тікаючи в неславі,
Спокійний він, немов мале дитя.
Оберіга його небесне провидіння,
Тож, друзі, й ми не будем сумувать.

МОСКВА, ЦАРСЬКІ ПАЛАТИ

Борис, Басманов.

Цар

Розбитий він, та що із того нам!
Ми здобули даремну перемогу.
Він знов зібрав своє розбите військо,
І нам грозить уже зі стін Путивля.
Тимчасом що герої наші чинять?
Під Кромами стоять, де козаки
Сміються з них з-за ветхої огради.
От слава! ні, вони не до вподоби,
Пошлю тебе начальником над ними:
Не рід, а ум поставлю в воєводи;
Хай їх пиха за місництвом сумує;
Пора мені зневажить ремство знаті
І згубному звичаю край покласти.

Басманов

Ах, государ, стократ благословен
Той буде день, коли розрядні книги
З їх чварами, з пихою родовою
Пожре вогонь.

Цар

День недалекий цей;
Спочатку дай лиш заколот народний
Угамувать.

Басманов

Що панькатися з ним;
Завжди народ до заколоту схильний:
Гарячий кінь гризе вудила так;
На батька так обурюється отрок;
Та що ж? конем спокійно вершник править,
І отроком своїм владає батько.

Цар

Кінь іноді збиває верхівця,
У батька син не завжди в повній волі.
Суворістю невсипною лиш можем
Ми стримать люд. Так думав Іоанн,
Смиритель бур, розумний самодержець.
Так думав і його жорстокий внук.
Ні, милості не відчува народ:
Твори добро — не скаже він спасибі,
Грабуй, карай — тобі не буде гірше.
(Входить боярин)
Що?

Боярин

Привели гостей іноплемянних.

Цар

Іду прийнять; Басманов, підожди,
Зостанься тут: з тобою я ще маю
Поговорить.
(Виходить)

Басманов

Високий дух державний.
Дай бог йому з Отреп'євим проклятим
Управитись, і всюди він добра
Багато ще в Росії сотворить.
Важлива мисль в умі його родилась.
Не слід їй дати протигнути. Який-то
Для мене шлях відкриється, коли
Він зломить ріг боярству родовому!
Суперників у брані я не знаю;
Край царського престолу стану перший..
І може бути... Та що за дивний шум?
(Тривога. Бояри, придворні слуги в безладді біжать, стрічаються і шепочуться)

Один

По лікаря!

Другий

Мерщій до патріарха!

Третій

Царевича, царевича позвать!

Четвертий

Духівника!

Басманов

Що сталося раптово?

П'ятий

Захворів цар.

Шостий

Цар помирає.

Басманов

Боже!

П'ятий

На троні він сидів і враз упав –
Кров хлинула йому з ушей і уст.
(Царя виносять на кріслі; вся царська сім'я, всі бояри)

Цар

Ідіть собі — самого залишіть
Царевича зі мною.
(Всі виходять)
Помираю;
Обіймемось, прощай, мій сину. Ти
Зійти на трон повинен зараз... боже!
До тебе я іду тепер — і душу
Нема коли очистить покаанням.
Та, сину мій, я чую — ти дорожчий,
Аніж душі спасіння... будь тому!
Підданцем я родився, і мені
Слід би в пільмі підданцем і померти;
Та я досяг царської влади... чим?
Ні, не питай. Доволі: ти безвинний,
Ти царствувать тепер по праву станеш,
Я, я за все сам богу відповім...
О сину мій, не піддавайсь омані,
Не май надій ти марних добровільно.
В бурхливі дні державу ти приймаєш:
Знай, небезпечний він, цей самозванець,
Він іменем озброєний страшним...
Я, з давніх літ досвідчений в управі,
Утримати міг заколот і бунт;
Тремтіло все весь час переді мною;
І зрада свій звести не сміла голос.
Ти ж молодий, невинний ще володар,
Як керувать ти будеш у грозу,
Гасити бунт, приборкувати зраду?
Та з нами бог! Він умудряє юність,

Він кволому дарує силу... слухай:
Порадника спочатку обери
Надійного, холодних, зрілих літ,
Любимого народом — а в боярах
Шановного за славою чи родом —
Хоч Шуйського. У війську, бач, потрібен
Умілий вождь; Басманова пошли
І будь твердий супроти чвар боярських.
Ти змалку ще сидів зі мною в Думі,
Ти знаєш хід державного правління;
Не відмінйай порядку справ. Бо звичка —
Душа держав. Я нині мусив був
Знов відновить опали, страти, — можеш
Їх скасувати; тебе благословлять,
Як і твого благословляли дядю,
Коли престол він Грозного прийняв.
А згодом ти помалу, звільна, стиха
Знов натягай державні поводи.
Тепер послаб, та з рук не випускай їх...
Ласкавий будь, приступний для чужинців,
Довірливо їх послуги приймай.
Оберігай устав церковний строго;
Будь мовчазний; не мусить царський голос
Губитися в повітрі надаремно;
Як дзвін святий, віщати має він
Велику скорб або велике свято.
Ти, сину мій, вступаєш в ті літа,
Коли нам кров хвилює вид жінок.
Шануй, шануй священну чистоту
Невинності та соромливість горду.
Хто почуттям у любові порочні
За юних літ вдаватися привик,
Мужніючи, стає той хмурий, лютий,
І ум його дочасно туманіє.
В сім'ї своїй будь завсігди главою;
Про матір дбай, та сам тримай ти владу —
Ти муж і цар; люби свою сестру —
Єдиний ти заступником їй будеш.

Феодор
(на колінах)

Ні, ні — живи і царствуй довговічно:
Народ і ми без тебе пропадем.

Цар

Всьому кінець — мої темніють очі
І чую я могильний хлад...
(Входить патріарх, святителі, за ними всі бояри. Царицю ведуть під руки, царівна
ридає)
Хто там?
А! схима... так! святий чернечий постриг..
Ударив час, в монахи цар іде,
І буде гроб за келію мені...
Перегоди, владико патріарх,
Я цар іще: ви чуєте, бояри:
Це той, кому наказую я царство;
Цілуйте хрест Феодору... Басманов,
Ви, друзі всі... край гробу вас молю
Служить йому усердно і по правді!
Він юний ще такий і непорочний.
Клянеться ви?

Бояри

Клянемося.

Цар

Я спокійний.
Мені ж простіть спокуси і гріхи,
І вольні всі, і потаємні кривди...
Святий отець, наближся, я готов.
(Починається обряд постригу. Жінок виносять непритомних)

СТАВКА

Басманов уводить Пушкіна.

Басманов

Ввійди сюди і говори все вільно.

Тож він тебе до мене посилає?

Пушкін

Тобі свою він дружбу обіцяє
І перший сан по нім в московським царстві.

Басманов

Та вже і так Феодор вище многих
Підняв мене. Начальствую над військом,
Для мене він зневажив чин розрядний
І гнів бояр — я присягав йому.

Пушкін

Ти присягав наступнику престолу
Законному; та якщо інший є,
Законніший?..

Басманов

Послухай, Пушкін, годі,
Пустого тут не говори; я знаю,
Хто він такий.

Пушкін

Росія і Литва
Димитрієм давно його признали,
Та я, проте, на цьому не стою.
Можливо, він і справді є Димитрій,
Можливо, він і самозванець. Тільки
Я відаю, що рано, а чи пізно йому
Москву уступить син Борисів.

Басманов

Поки стою за юного царя,
То доти він престолу не покине;
Полків у нас доволі, слава богу!

Я поведу до перемоги їх,
А ви кого пошлете проти мене?..
Чи козака Карелу? а чи Мнішка?
Та й скільки вас? всього лиш вісім тисяч.

Пушкін

Ти помиливсь: і тих не набереш.
Я сам скажу — погане військо в нас,
Ті козаки лише грабують села,
Поляки лиш хизуються та п'ють,
А руських нас... та що там і казати...
Не стану я лукавити з тобою;
Та знаєш ти, чим дужі ми, Басманов?
Не військом, ні, не поміччю поляків,
А думкою — так! думкою народу.
Димитрія згадай-бо торжество
І мирні всі його завоювання,
Коли кругом без пострілу йому
Послушливо скорялися міста,
А воевод упертих чернь в'язала!
Ти бачив сам: чи радо ваші раті
З ним билися; коли? ще за Бориса!
А нині ж як?., ні, пізно сперечатись,
Роздмухувать холодний попіл брані;
З усім умом і волею твоєю
Не вистоїш; не краще-бо тобі
Найпершим дати благорозумний приклад,
Димитрія царем оголосить
І тим йому в пригоді стати навік? —
Як думаєш?

Басманов

Дізнаєтесь ви завтра.

Пушкін

Рішиш.

Басманов

Прощай.

Пушкін

Подумай же, Басманов.
(Виходить)

Басманов

Це правда все; скрізь обступає зрада.
Що діяти? Невже я буду ждять,
Щоб і мене бунтівники зв'язали
І видали Отреп'єву? Чи краще
Бурхливий біг потоку попередить,
Й самому теж... Але зламать присягу!
Себе зганьбить навіки з роду в рід!
Довірливість молодого вінценосця
Запроданством жахливим оплатить...
Опальному вигнанцю легко так
Обдумувать повстання, змову, бунт —
Але мені, улюбленцю царському...
А смерть... а власть... а злигодні народні..
(Замислюється)
Сюди! хто там? (Свистить.) Коня! сурміть на збір.

ЛОБНЕ МІСЦЕ

Пушкін іде, оточений народом

Народ

Царевич нам боярина прислав.
Послухаймо, що скаже нам боярин.
Сюди! сюди!

Пушкін
(на амвоні)

Московські громадяни,
Вам кланяється царевич наказав.
(Кланяється)

Ви знаєте, як промисел небесний
Царевича від рук убивця спас;
Ішов скарать він ворога свого,
Та божий суд вже покарав Бориса.
Димитрію Росія підкорилась;
Басманов сам з розкаянням усердним
Привів йому полки всі до присяги.
Димитрій вам несе любов і згоду.
Невже-бо ви в угоду Годуновим
Підіймете всі руки на царя
Законного, на внука Мономаха?

Народ

Звичайно, ні.

Пушкін

Московські громадяни!
Мир відає, чого ви натерпілись
Під владою жорстокого чужинця:
Опалу, глум, тортури і податки —
І труд, і глад — всього зазнали ви.
Димитрій же нагородить вас має,
Бояр, дворян, людей приказних, ратних,
Гостей, купців — і весь шановний люд.
Чи ж вам ото безтямно опиратись
І милості чванливо уникать?
Та він іде на царствений престол
Своїх батьків — у супроводі грізнім.
Не гнівайте ж царя та бійтесь бога.
Цілуйте хрест законному владиці;
Смирітеся, негайно посилайте
Димитрію у стан митрополита,
Бояр, дяків і виборних людей,
Хай б'ють чолом отцеві-государю.
(Сходить. Гомін народний)

Народ

Що там казати? Боярин правду мовив.

Нехай живе Димитрій, батько наш!

Мужик
(на амвоні)

Народ, народ! у Кремль! в палати царські!
Ходім в'язать Борисове щеня!

Народ
(лине юрбою)

В'язать! Топить! Нехай живе Димитрій!
Хай гине рід Бориса Годунова!

КРЕМЛЬ. ДІМ БОРИСІВ. СТОРОЖА БІЛЯ ГАНКУ

Феодор під вікном.

Старець

Подайте милостиню, Христа ради!

Сторожа

Іди геть, не велено розмовляти з в'язнями.

Феодор

Іди, старий, я бідніший за тебе, ти на волі.
(Ксенія під покривалом підходить також до вікна)

Один з народу

Брат і сестра! Бідні діти, як ті пташки у клітці.

Другий

Є кого жаліть? Прокляте плем'я!

Перший

Батько був лихий, а дітки невинні.

Другий

Яблуко від яблуні недалеко падає.

Ксенія

Братіку, братіку, здається, до нас бояри йдуть.

Феодор

Це Голіцин, Мосальський. Інші мені незнайомі.

Ксенія

Ох, братіку, серце завмирає!

(Голіцин, Мосальський, Молчанов і Шерефедінов. За ними троє стрільців)

Народ

Розступіться, розступіться. Бояри ідуть.

(Вони входять у дім)

Один з народу

Чого вони прийшли?

Другий

Та мабуть, узяти присягу з Феодора Годунова.

Третій

Справді? — чуєш, який у домі шум! Тривога, б'ються...

Народ

Чуєш? вереск! — це жіночий голос. Увійдімо! — Двері замкнені — крики стихли.

(Відчиняються двері. Мосальський з'являється на ганку)

Мосальський

Народ! Марія Годунова і син її Феодор умертвили себе отрутою. Ми бачили їх трупи.

(Народ від жаху мовчить)

Що ж ви мовчите? кричіть: хай живе цар Димитрій Іванович!

Народ німує.